



Yazar/Author
Ercan ÇELİK*

Makale Adı/Article Name

Eklektik Bir Aydın Olarak İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nda Dinin Konumu

The Position Of Religion In Ismail Hakkı Baltacıoğlu As An Eclectic Intellectual

ÖZ

Din Sosyolojisi Batı'da doğmuş modern bir ilim dalıdır. Din Sosyolojisi Türkiye'de ilk dönemlerinde daha çok Emile Durkheim çizgisinde gelişmiştir. Bunda etkin olan isimler ise Ziya Gökalp ve onun fikri takipçisi olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu'dur. Geçiş dönemi aydını olan Baltacıoğlu eklektik karakter arz eder. Eğitimci olmasının yanında kendisi sosyoloji ile de ilgilenmiştir. Din hakkındaki görüşleri, yaşamış olduğu zamanda, din özelinde yapılan tartışmalara ışık tutmaktadır. O, *Din ve Hayat* adlı eseri ve dergilerde yayınlamış olduğu din konulu makaleleri ile döneminin dinselliği hakkında önemli bilgiler vermektedir. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında hem uygulanan din politikalarına hem de toplumun din algısına yönelik eleştirileri ve önerileri olmuştur. Dinde reform söylemi ile eserler kaleme almış, özellikle Kur'an'ın yeni bir tercümesini, düşündüğü reformun temel taşı olarak görmüştür. Ziya Gökalp gibi Emile Durkheim'den etkilendiği için din kurumuna işlevsel açıdan yaklaşır. Toplumsal hayatta din kurumunun vazgeçilmez olduğu tezini savunur. Dinin, diğer toplumsal kurumlar üzerinde belirleyici olduğunu kabul eder. Ona göre milli birlik ve bütünlük için din gerekli bir kurumdur. Ortaya koymuş olduğu eserlerle din sosyolojisinin gelişiminde katkısı olmuştur. Makalede İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun din hakkındaki görüşleri ele alınmış ve eserleri Hermenötik yöntem ile analiz edilmiştir. Makale din sosyolojisinin tarihsel gelişimine ışık tutması açısından alana önemli katkı sunmaktadır. **Anahtar Kelimeler:** Din Sosyolojisi, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Din, Reform, Kur'an.

ABSTRACT

Sociology of Religion is a modern science born in the West. Sociology of Religion in Turkey in its early periods developed more along the lines of Emile Durkheim. The names that were effective in this were Ziya Gökalp and his intellectual follower İsmail Hakkı Baltacıoğlu. Baltacıoğlu, an intellectual of the transition period, has an eclectic character. Besides being an educator, he was also interested in sociology. His views on religion shed light on the debates on religion at the time he lived. His work *Din ve Hayat* (Religion and Life) and his articles on religion published in magazines provide important information about the religiosity of his time. During the founding years of the Republic, he criticized and proposed both the religious policies implemented and the religious perception of the society. He wrote works with the discourse of reform in religion, and especially saw a new translation of the Qur'an as the cornerstone of the reform he envisioned. Like Ziya Gökalp, he was influenced by Emile Durkheim and approached the institution of religion from a functional perspective. He defends the thesis that the institution of religion is indispensable in social life. He accepts that religion is decisive on other social institutions. According to him, religion is a necessary institution for national unity and integrity. He contributed to the development of sociology of religion with his works. In the article, İsmail Hakkı Baltacıoğlu's views on religion are discussed and his works are analyzed with the hermeneutic method. The article makes an important contribution to the field in terms of shedding light on the historical development of sociology of religion.

Keywords: Sociology of Religion, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Religion, Reform, Qur'an.

Extended Abstract

Ismail Hakki Baltacıoğlu (1886-1978) grew up in the last period of the Ottoman Empire and fulfilled his duty of enlightening the society with his books, magazines and newspaper articles during the foundation years of the Republic. He appears as an important intellectual due to his contributions to the educational and cultural life of the Republican period. Although Baltacıoğlu is an intellectual who has put forward opinions in many fields, he is more prominent as an educator and sociologist. In the case of Baltacıoğlu, it is possible to trace the policies aimed at transforming society during the transition period from the Ottoman Empire to the Republic, especially the sloppiness of the ideas on "religion". His works titled "Towards Religion (Dine Doğru)", "Towards the Turk (Türk'e Doğru)" and "Towards the West (Batıya Doğru)" point to his multifaceted side that looks at both eastern civilization and western civilization. In accordance with the general trend of the period, Baltacıoğlu was influenced by French thought and intellectuals. He was influenced by Jean-Jaques Rousseau in terms of his predominant educational aspect, and his views in the field of sociology were shaped under the influence of Emile Durkheim (Kaçmazoğlu, 1999,189). He contributed to the development of sociology in Turkey with Ziya Gökalp, who came from the same school. In this study, Baltacıoğlu's perception of religion is emphasized and his works are discussed with the text analysis method. In this study, Baltacıoğlu's perception of religion is emphasized and his works are discussed with the text analysis method. Baltacıoğlu's views on religion can be found in his writings published in many books and journals such as "Din ve Hayat", "Dine Doğru", "Ziya Gökalp", "Din Yolu Dergisi", "Yeni Adam" and "Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi". These works of Baltacıoğlu were analyzed with hermeneutic method. His thoughts were shaped under the influence of Emile Durkheim and Ziya Gökalp. Baltacıoğlu, who was influenced by Durkheim, one of the important representatives of functionalism, matured his ideas within the framework of socialism and Durkheim's organic solidarity and division of labor in the line of Gökalp. In this context, it is seen that the Republican ideology and Baltacıoğlu's views on religion did not coincide and he criticized some reforms (Kaçmazoğlu, 1999, 189). Baltacıoğlu sees religion as a social issue and considers it the duty of his sociology to analyze it as a social phenomenon (Baltacıoğlu, 1996, 36-37). Baltacıoğlu (1932, 69), who thinks that religion and the state should be separate both theoretically and practically, argues that religion should be reserved for the conscience within the framework of secularism (Baltacıoğlu, 1957, 59). According to him, religion is a social phenomenon, but since the sociology of religion is a very young science, it has not yet reached the desired competence in explaining this problematic. Therefore, this task falls more to the sociology of science. Religion, language and art are the main institutions in societies. The institution of religion is the most dominant of these three main institutions (Baltacıoğlu, 1957, 55-56; 1966, 43). Gökalp, too, categorizes the values in society under five headings: economics, thought, art, morality and religion. Therefore, Baltacıoğlu applied Gökalp's systematics, which he was influenced by, to his social views. In Weberian terms, Baltacıoğlu sees religion as a superstructure institution. He recognizes that there is a close connection between religion and national feelings and that these are two complementary phenomena. According to him, religion cannot be separated from the national existence of a society. According to Baltacıoğlu, there cannot be a national personality without a religious personality (Baltacıoğlu, 1957, 57). Baltacıoğlu stands on different lines with Ziya Gökalp regarding the caliphate. He thought that national feelings prevented a unifying caliphate among the ummah (Baltacıoğlu, 1966, 64-73) and opposed the caliphate because he could not reconcile it with nationalism (Kaçmazoğlu, 1999, 196). Baltacıoğlu adopted that there was a positive relationship between progress and religion, and even accepted that religion encouraged progress. However, he is in favor of reforming religion. Similar to Weber's relationship between Protestantism and capitalism, Baltacıoğlu establishes a relationship between religion and social development (Güllü, 2015, 207). The basis of development in the West is the translation of the Bible into national languages. Therefore, he thinks that this historical experience in the Christian world will also be effective in the Islamic world. The fact that he attributes development in the Islamic world to a single event, such as the re-translation and correct translation of the Holy Qur'an, ignoring other factors, shows that Baltacıoğlu has a deterministic and reductionist approach. He closely followed the social change and transformation from the late Ottoman period to the foundation

years of the Republic and shared his ideas with the society through books and articles. As a thinker of the transition period, Baltacıoğlu is an important figure in terms of reflecting the transformation that society has undergone. Baltacıoğlu is an eclectic sociologist. On the one hand, he relied on westernist, secularist views rooted in positivism, while on the other hand he defended the indispensability of nationalist, conservative values for society. It can be stated that Baltacıoğlu's views on religion developed under Durkheim's socialist perspective. The reform of religion and the translation of the Qur'an into the native language lie at the heart of his thoughts on religion. He insisted on the importance of religion in uniting society around a national consciousness. He explained that national feelings would be nourished by religion, and that religion was embedded in cultural elements such as architecture, art and language. The fact that Baltacıoğlu sees the driving force for social development in religion and sees the religious reform movement, which he perceives as the translation of the Qur'an back into Turkish, as a factor that triggers other social developments shows that he adopts a determinist view of social development.

Giriş

İsmail Hakkı Baltacıoğlu (1886-1978) Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş, ortaya koymuş olduğu kitap, dergi ve gazete yazıları ile toplumu aydınlatma görevini Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında yerine getirmiştir. Cumhuriyet döneminin eğitim ve kültür hayatına yapmış olduğu katkılarından dolayı önemli bir aydın olarak karşımıza çıkmaktadır. Entellektüel kişiliğinin yanında sanatın neredeyse bütün alanları ile ilgilenmiş çok yönlü bir şahıstır (Bayraktar, 1992). Baltacıoğlu, birçok alanda görüş ileri sürmüş mütebahhir birisi olmakla beraber daha çok eğitimci ve sosyolog olarak öne çıkar. Ayrıca iki dönem milletvekilliği yapmış olmasından dolayı siyasi bir kişiliğe de sahiptir. Kendisi toplumsal hassasiyetlere karşı duyarlı bir eylem adamı olarak ön plana çıkar. Baltacıoğlu özelinde, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminde toplumu dönüştürmeyi amaçlayan politikaları, özellikle "din" konusundaki politikaların seyrini takip etmemiz mümkündür.

Son birkaç asırdır eğitim sorunu, milli bir sorun olarak düşünölmüş ve Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren her zaman tartışılmış, daha iyi çözümler bulabilmek adına yetiştirilmek üzere Avrupa'ya akademisyenler, öğrenciler gönderilmiştir. Bunlardan birisi de Baltacıoğlu'dur. O günkü ismi ile Daru'l-Fünun olan üniversiteyi bitirdikten sonra Milli Eğitim Bakanlığı tarafından genç yaşında eğitim öğretim politikalarını incelemek üzere Avrupa'ya gönderilmiş ve birçok Avrupa ülkesindeki eğitim sistemini incelemiştir. Bu gözlemlerini dönüşünden hemen sonra *Talim ve Terbiye'de İnkılâp* adıyla kitaplaştırmıştır. O, gerek Avrupa'da müşâhade etmiş olduğu eğitim sistemi, gerek ülkedeki tecrübeleri neticesinde geri kalmamızın en büyük sebebi olarak eğitim sistemini görmüş ve Türk eğitim sisteminde reform yapmak istemiştir.

Dönemin aydınları, hem tehdit hem de taklit merci olarak gördükleri Batı karşısında eklektik bir yapıya sahiptirler (Bulut, 2022: 448). Baltacıoğlu da fikrî yapısıyla eklektik bir özellik göstermektedir. *Dine Doğru, Türke Doğru ve Batıya Doğru* adlı eserleri onun hem Doğu medeniyetine hem de Batı medeniyetine bakan tarafına işaret eder. Aynı zamanda ölümüne dek çıkarmış olduğu *Yeni Adam* dergisi, ismi ile onun oluşturmak istediği kişiliğe bir göndermede bulunur. Baltacıoğlu'nun ortaya koyduğu eserler, yaşadığı dönemin dinselliği hakkında bizler için önemli veriler ortaya koymaktadır. Özellikle *Din ve Hayat* adlı küçük hacimli eserini yazma gerekçesini ortaya koyarken, eğitim sisteminde dinin konumu ile toplumun beklentileri arasındaki tenâkuzu, toplumun dindarlık düzeyini, mabetlerin hazin durumunu, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminde toplumun dini yaşantısına dair genel fotoğrafı açıkça ortaya koymaktadır.

Dönemin genel eğilimine uygun olarak Baltacıoğlu, Fransız düşüncesi ve aydınlardan etkilenmiştir. Baskın olan eğitimci yönü açısından Jean-Jaques Rousseau, sosyoloji alanındaki görüşleri ise Emile Durkheim'in etkisi altında şekillenmiştir (Kaçmazoğlu, 1999: 189). Aynı ekolden gelen Ziya Gökalp ile Türkiye'de sosyolojinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ancak sosyoloji üzerine yapmış olduğu çalışmalar eğitimci yönünün gölgesinde kalmıştır. Baltacıoğlu hem Osmanlı döneminde yetişmiş olması, hem Cumhuriyet'in kuruluş dönemine ve çok partili

hayata şahitlik etmesi yönüyle Türk düşünce dünyası açısından önemli analizlerde bulunmuştur. Bu çalışmada Baltacıoğlu'nun din algısı üzerinde durulmuş ve çalışmaları metin analizi tekniği ile ele alınmıştır. Baltacıoğlu'nun dine dair görüşleri *Din ve Hayat*, *Dine Doğru*, *Ziya Gökalp*, *Din Yolu Dergisi*, *Yeni Adam* ve *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* başta olmak üzere birçok kitap ve dergide yayınlamış olduğu yazılarda mevcuttur. Bu çalışmada Baltacıoğlu'nun eserleri hermenötik yöntemle analiz edilmiştir. Bu eserler tahlil edildiğinde onun zaman içinde geçirmiş olduğu zihni dönüşümlerin izini bulmak mümkündür .

Bir sosyolog olarak ele aldığımızda Baltacıoğlu'nun görüşlerini iki şahsiyetin etkilediğini görürüz. Bunlardan birincisi Durkheim (Baltacıoğlu, 1966: 43), diğeri ise Ziya Gökalp'tir. Baltacıoğlu'nun 1957 yılında *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nde yayınladığı *Dine Doğru* adlı makalesi ile Ziya Gökalp'in Diyarbakır'da sürgün yıllarında otuz üç sayı çıkardığı *Küçük Mecmua* adlı dergideki *Dine Doğru* makalesi aynı adı taşımaktadır. Bu da onun sosyoloji ve özellikle din konusunda Ziya Gökalp'in etkisi altında kaldığını göstermektedir.

I. Baltacıoğlu'nun Yetiştirdiği Dönemin Toplumsal Yapısı

Türk toplumu Tanzimat dönemi ile yapısal değişimleri hayata geçirmiş, modernleşmenin geri döndürülemez adımlarını Tanzimat ile başlatmıştır. Bu dönem dinin etkinliğinin sınırlandırıldığı, devletin meşruiyetinin dinden yavaş yavaş uzaklaştığı bir döneme işaret eder (Okumuş, 1999: 308). Dinin kamusal hayatta kendisine ayrılan alandan geri çekilme emarelerinin görüldüğü (Çelik, 2021: 132) Tanzimat dönemiyle başlayan modernleşme ve batılılaşma hareketleri, dinin toplum yapısındaki yerini aydınlar arasında sorgulamaya açmıştır. Din olgusunun toplumdaki konumu hakkında fikir beyan eden aydınlardan birisi de İsmail Hakkı Baltacıoğlu'dur.

Yapısal işlevcilik kuramı, toplumsal sistemin işlerliği ve bu işlerlik halinin devamı için toplumsal kurumların fonksiyonları üzerine yoğunlaşır. Bu ekole göre toplumsal sistemler varlıklarının devamlılığı için kendilerinden beklenen rolleri yerine getirmek zorundadır (Wallace-Wolf, 2015: 42). Sosyal yaşamı hakkında anlamak için toplumsal olguların kendi aralarındaki işbirliğini görmek gerekir. Toplumsal bir fenomeni meydana getiren etkili nedenler ve yerine getirdiği işlevlerin araştırılması işlevselciliğin temel esasıdır (Durkheim, 1995: 107). Öyle ki bazen suç olgusu ve ona karşı gösterilen tepki dahi işlevsel olarak toplumsal vicdanı diri tutması açısından gerekli görülmüştür (Çelik, 2023: 47-61). Dinin toplumda hangi işlevleri üstlendiği, statüsü ve icra ettiği rollerinin durumu, gündelik yaşamı ne düzeyde etkilediği gibi birçok yönü araştırma konusu olmaktadır (Subaşı, 2014: 151). İşlevselciliğin önemli temsilcilerinden olan Durkheim'den etkilenen Baltacıoğlu, fikirlerini Gökalp çizgisinde, toplumcu, Durkheim'in organik dayanışma ve iş bölümü çerçevesinde olgunlaştırmıştır. Döneme özgü koşullar çerçevesinde Baltacıoğlu'nun düşünce ve duruşunda dönüşümler görülmektedir. İlk dönem yazılarında din konusunda reformist bir duruş gösterirken hayatının ilerleyen dönemlerinde daha ılımlı görüşler ileri sürmüştür (Şimşek, 19 Mart 2024). Erken dönem eserlerinde din hakkındaki görüşleri İslamcı cenahın tepkilerini çekecek kadar reformist iken, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* ve *Din Yolu Dergisi*'ndeki yazıları ile daha ılımlı bir duruşa evrilmiştir (Bayraktar, 1992: 5-37).

Cumhuriyet ile birlikte din, resmi ideolojinin ve devletin temeli olmaktan çıkmış, çıkarılan kanunlar ve yapılan reformlarla dinin toplumsal desendeki gücü çözülmeye ve zayıflatılmaya çalışılmıştır (Subaşı, 2004: 115). Baltacıoğlu, Cumhuriyet'in kuruluşu ile birlikte toplumun temel dinamikleri üzerinde ağır yük gibi duran bazı devrimler hususunda ılımlı olmuştur. Bu bağlamda din konusunda Cumhuriyet ideolojisi ile Baltacıoğlu'nun görüşlerinin örtüşmediği, bu nedenle bazı reformları eleştirdiği görülmektedir (Kaçmazoğlu, 1999: 189). Genel çerçevede Baltacıoğlu'nun din hakkında Cumhuriyet'in resmi marjı içinde kaldığı söylenebilir (Güngör, 2008: 63).

Baltacıoğlu uçlarda olmaktan kaçınmış, ifrat ve tefritten uzak durmuş, bununla birlikte devrimleri, halkevleri ve köy enstitülerini savunmasına rağmen Kemalist kadrolar tarafından da tasvip görmemiş (Güngör, 2008: 63-64) ve 1933 üniversite reformunda akademik kadro dışı bırakılmıştır. Onu muhafazakar kesim ile Batıcı kesim arasında arafta kalmış bir münevver

olarak tanımlamak mümkündür. Baltacıoğlu bir tarafı ile muhafazakar, bir tarafı ile Batıcı olan fakat her iki tarafı da eleştiren bir kişi olarak aklen Batı taraftarı, duygusal açıdan geleneklerinden kopmamış birisi olarak karşımıza çıkmaktadır (Kaçmazoğlu, 1999: 232).

II. Baltacıoğlu'nun Düşüncesinde Dinin Konumu

Din, kutsal bir temele dayalı, kendisine inananları bir topluluk içinde birleştiren inançlar, semboller ve ibadetler manzumesi ve kutsal şeylerle ilişkili inançlar ve pratikler sistemidir (Marshall, 1999: 156-157). Toplumsal bir kurum olarak dinin bireyi ilgilendiren yönü olduğu gibi, toplumsal yönü de mevcuttur. Tarih dini sistematığı olmayan bir toplumun varlığını bize haber vermemektedir (Baltacıoğlu, 1953: 2). Bu yönüyle din toplumsal bir olgudur. Dinsiz toplum ya da toplumsal boyutu olmayan bir dini düşünmek mümkün değildir. Din ve insanlığın varlığı birbirinden ayrılmaz bir karakter arz eder. Baltacıoğlu, dini hem bir gönül ve vicdan eylemi olarak (Baltacıoğlu, 1966: 68) hem de bir toplum meselesi olarak görür ve toplumsal bir olgu olarak onu incelemeyi sosyolojinin görevi olarak sayar (Baltacıoğlu, 1996: 36-37).

Cumhuriyet devrimlerini tecrübe etmiş birisi olarak Baltacıoğlu laik dünya görüşünü benimsemiş bir kişilik olarak karşımıza çıkar. Din ve devletin hem teorik hem pratik olarak ayrı olması gerektiğini düşünen Baltacıoğlu (Baltacıoğlu, 1932: 69), laiklik çerçevesinde dinin vicdana özgü olması gerektiğini savunur (Baltacıoğlu, 1957: 59). Ona göre dinin kendi sınırlarını aşp diğer sosyal kurumların alanına müdahale etmesi, din için anormal bir tezahürdür (Baltacıoğlu, 1953: 1). Bu görüşleri ile o, Cumhuriyet'in kurucu iradesinin din konusundaki aşırı reformlarını aydın tavrı ile eleştirirken, laikliği savunan bir kişi olarak, dini resmi otoritenin denetiminde insanların manevi ihtiyaçlarını karşılayan bir kurum olarak ele alır (Kaçmazoğlu, 1999: 231). Baltacıoğlu'nun bu düşünce formunun, döneminin baskın fikrî yapısı altında geliştiğini ifade etmek mümkündür.

Dini, toplumsal bir kurum olarak düşünen Baltacıoğlu, düşünce dünyası olarak etkisi altında kaldığı Emile Durkheim'dan mülhem olarak dinin görevini sorgulamakta ve buna anlamlı bir cevap aramaktadır. Ona göre din toplumsal bir olgudur ancak dinin görevinin ne olduğunu açıklama noktasında din sosyolojisi çok genç bir bilim olduğundan bu problematiği açıklamada henüz istenilen yetkinliğe ulaşamamıştır. Dolayısıyla bu görev daha çok bilim sosyolojisine düşer. İşlevselcilik kuramına göre din toplumda önemli bir görev icra eder. Dinin en önemli görevi, insanların irade gücünü arttırmaktır. Bu didaktik değil, yaşamayı önceleyen bir yöndür. Din, toplumu yüceltmeyi ve bireyin egolarını minimize etmeyi hedefler. İnsandaki menfi duyguların önüne geçer ve insanı ulvileştirir (Baltacıoğlu, 1957: 49-50). Böylece Baltacıoğlu, bağılı olduğu ekole uygun olarak din kurumuna fonksiyonalits bakış açısı ile yaklaşmaktadır.

Modernlik öncesi geleneksel toplumlarda din çoğunlukla gündelik yaşamda merkezî bir konumda bulunur. İbadet ve ritüeller toplumun maddi kültür ve sanatıyla bütünlük arz eder (Giddens, 2000: 465). İnsan topluluklarının homojen bir yapı oluşturmada özellikle devlet, millet, ulus gibi birlikteliklerin meydana getirilmesinde dil, kültür ve din önemli etkenler olarak karşımıza çıkar (Wach, 1957: 94). Baltacıoğlu'na göre sosyal kurumları, din, dil, ahlak, hukuk, sanat, ekonomi, aile, devlet, eğitim gibi belirli başlıklar altında toplamak mümkündür. Ancak bu olguların hepsi önem açısından eşdeğer değildir. Bunlardan din, dil ve sanat ana kurumlardır. Bu üç temel kurumun olmadığı toplum neredeyse yok gibidir. En ilkel kabilelerde dahi bu üç temel kurumu görmek mümkündür. Toplumlar ilerleyip işbölümü geliştikçe diğer kurumlar bu üç ana unsurdan doğup gelişirler. Din kurumu ise, bu üç ana kurumun içinde en zengin olanıdır (Baltacıoğlu, 1957: 55-56; 1966: 43). Bu konuda Baltacıoğlu'nun Ziya Gökalp'in toplum anlayışından etkilendiğini görmekteyiz. Gökalp de toplumdaki değerleri iktisat, düşünüş, sanat, ahlak ve din olmak üzere beş başlık altında toplamakta ve diğer olguların bunların içinde mevcut olduğunu, bunlardan doğduğunu belirtmektedir (Gökalp, 1982: 21-27).

Modern dönemde ortaya çıkan tartışmalardan birisi din-bilim ilişkisidir. Özellikle Batı'da Aydınlanma dönemi ile başlayan bu tartışmaya İslam dünyası bîgane kalmamış ve Osmanlı'nın son dönemlerinde aydınlar arasında dinin terakkiye mani olup olmadığı sorusu önemli tartışma konularından birisi olmuştur. Baltacıoğlu, din ile bilim arasında uyum olduğunu hatta dinin ahlak, hukuk, ekonomi gibi diğer toplumsal kurumlarla ilişki içinde, bu kurumlara etki ettiğini

düşünmektedir (Baltacıoğlu, 1996: 40). Baltacıoğlu'na göre din, toplumu oluşturan ve onun idamesini sağlayan en hayati kurumlardan birisidir. Weberyen bir ifade ile Baltacıoğlu dini bir üst yapı kurumu olarak görür. Wach'ın da önemle vurguladığı şekilde dinin toplumda bütünleştirici rolü üzerinde durur (Wach, 1957: 381). En nihayetinde toplumu belirli bir merkez etrafında bir araya gelmesinde din oldukça merkezi bir konumda durmaktadır (Çelik, 2021:134).

III. Milli Kültür ve Din İlişkisi

Baltacıoğlu, milli duyguları güçlü bir kişiliktir. Özellikle babasından almış olduğu ilk nüveyi Ziya Gökalp'in etkisi ile geliştirmiştir. O, din ile milli duygular arasında sıkı bir bağ olduğunu, bunların birbirini tamamlayan iki olgu olduğunu kabul eder. Ona göre din, toplumun milli varlığından ayrı düşünülemez.

Din, toplumun bütün katmanlarını etkileyen bir inanç bütünüdür. Sanat, mimari, musiki gibi olgular dinin verdiği ilham altında gelişirler (Wach, 1957: 43-44). Din, toplumsal kültürün oluşmasında başat faktördür. Mimariden müziğe, edebiyattan diğer sanat dallarına kadar kültürün birçok veçhesinde din belirleyici olmaktadır. Başat bir toplumsal kurum olarak din, yüzyılları kapsayan bir süreç içinde toplumun rengini, dokusunu oluşturan ana unsur olmuştur. Sırlı bir yaşayış olan din, toplumun öteki kurumlarını var etmekle kalmaz, onların kaynağı, yaratıcı özü olarak her zaman mevcudiyetini korur. Din toplumun ahlakından, hukukundan, dilinden, bilgisinden, sanatından ve felsefesinden ayrı bir varlık değildir. Bütün bu kategorilerin içinde varlığını devam ettirir. Baltacıoğlu burada kan metaforunu kullanarak kanın damarlarda bulunup, vücudun her hücreğine ulaşması gibi, dinin toplumun tüm kılcal damarlarına kadar sirayet ettiğini ifade eder. Bütün bunlar bizi zorunlu olarak, dinî kişilik olmadan millî kişiliğin olamayacağı sonucuna götürür (Baltacıoğlu, 1957: 57).

Baltacıoğlu, *Ziya Gökalp* adlı eserinde din, dil ve sanatın olmadığı herhangi bir toplumun bulunmadığı gibi bunlar olmadan bilim, ekonomi, teknik vb. hiçbir sosyal kurumun varlığının mümkün olmayacağını da belirtir. Ona göre dini sadece mabetlere özgü bir olgu sanmak hatalı bir düşüncedir. Çünkü din bilinçaltına ait yapısı ile hayatımızın her yönünü etkisi altına alır. Bundan dolayı insanın sosyalleşmesi ve millî bir kimlik kazanması için dinî kişiliğe sahip olması gerekir (Baltacıoğlu, 1966: 60-61).

Din, düzenli olarak yapılan ibadet ve törenlerle kendisine inanan müntesiplerini bir araya getirir. İbadetlerle toplumda bir dayanışma duygusu yaratıp güçlendirir (Giddens, 2000: 471). İşlevselciliğin en önemli temsilcilerinden olan Durkheim, dolaylı olarak daha önce yapılan çalışmalar üzerinden ilkel kabileler üzerine yaptığı çalışmalarda dinin, kabilelerin çoğunda bütünleştirici bir güç olarak faaliyet gösterdiğini ortaya koymuştur. Bu yüzden din, ortak değerlerin gelişmesinde ve bütünleşmesinde önemli bir kaynaktır (Wallace-Wolf, 2015: 46-53). Özellikle ilkel kabilelerde totemizm şeklinde tezahür eden dinin hayati bir olgu olduğunu ve ortaya koyduğu inanç ve pratikler ile müntesiplerini inanç birliği etrafında bir araya getirdiğini söyler. Ona göre din sosyal dayanışmayı ve bütünleşmeyi kuvvetlendiren bir yapı oluşturur (Er, 1998: 26-27).

Belli zaman aralıklarıyla ibadet için bir araya gelen cemaatin toplumun birlik ve bütünlüğünü sağlamadaki rolü yadsınamaz bir gerçektir (Wach, 1957: 94). İslam'da dini merasimler Allah katında insanların eşit olduğuna vurgu yapan ve böylelikle toplumsal bütünleşmeye katkı sunan ritüellerdir. Toplu yapılan ibadetler, bu ibadetlerin eda edildiği cami, mescid gibi mabetler insanlar için sosyalleşmenin sağlandığı mekanlardır (Çelik, 2021: 124). Baltacıoğlu'nun üzerinde durduğu hususlardan birisi de ibadet cemaatinin özel bir formu olan caminin milli bütünlüğe katkısıdır. Ona göre cami sadece bir ibadet mekânı değil, aynı zamanda toplumun kültürel zenginliğinin vücut bulduğu yerdir. Mimarî, hatt, çini ve musikî sanatlarının en zirve şaheserleri camilerde karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda insanların sosyalleştikleri bir yer olması açısından da cami müstesna bir yere sahiptir. Camiler insanların milli ve dinî duygularının oluştuğu ve şekillendiği yerlerdir. Dolayısıyla din insanların milli duygularının gelişmesinde önemli bir etkidir. Millî şuur ve din birbirlerini besleyen iki kaynaktır (Baltacıoğlu, 1957: 56-57). İbadetlerin ritüellere katılanların dinî tecrübelerini açığa çıkarmasının yanında grubun meydana gelmesinde ve zihniyet formlarının oluşmasında önemli

ölçüde katkıları bulunmaktadır (Wach, 1995: 40). Bu yüzden caminin temel fonksiyonu ibadet mekânı olmakla birlikte, toplumsal bütünlüşmeyi sağlamada önemli bir görev icra ettiğini göz ardı etmemek gerekir. Dini duyguların zayıflaması, toplumsal dokuyu çözmektedir. Dinin toplumdaki çekilmesi, ahlak, estetik, felsefe gibi alanlarda gerilemeyi getirmekte, halk ve aydınlar arasındaki uçurumu açmakta ve böylece milli birliğe zarar vermektedir (Baltacıoğlu, 1996: 28). Neticede din, ortaya koyduğu inanç ile toplum için gerekli olan mefkûre ve düşünce birlikteliğini sağlayarak homojenliği, birlik ve bütünlüşü tesis eder.

Baltacıoğlu, Ziya Gökalp'in düşüncelerinden önemli ölçüde etkilenmiş olmasına rağmen ümmet anlayışında ve o dönemin halifelik tartışmalarında Gökalp'in fikirlerine katılmaz. O, halifelik konusunda Ziya Gökalp ile ayrı çizgilerde durur. Gökalp, halifeliği toplumun dini hayatını ihya için gerekli görür ve bu kuruma önem verir. Oysa Baltacıoğlu milli duyguların ümmet arasında birleştirici bir halifelğe engel olduğunu düşünür (Baltacıoğlu, 1966: 64-73). Gökalp, saltanatın kaldırılmasından sonra dahi hilafeti savunan yazılar yazarken, Baltacıoğlu milliyetçilik ile bağdaştıramadığı için halifelğe karşı durmuştur (Kaçmazoğlu, 1999: 196).

IV. Toplumsal Kalkınma ve Din

Baltacıoğlu ilerleme ile din arasında olumlu bir ilişki olduğunu düşünür. Ona göre din asla ilerlemeye engel değil bilakis ilerlemeyi teşvik eder (Baltacıoğlu, 1996: 46). Bununla birlikte o, dinde reform yapılmasından yanadır. Bir değişim dönemi olarak tanımladığı Tanzimat Dönemi'nde din konusunun ele alınmamasını eleştirir ve kalkınmanın muharrik gücünün ancak din olabileceğini belirtir. Fakat Tanzimat Dönemi aydınlarının bunu anlayamadığını, Tanzimat Dönemi'ndeki değişikliklerin yüzeysel kaldığı vurgular (Baltacıoğlu, 1957: 45).

Max Weber, kapitalizmin doğuşunda Protestan Mezhebi ahlakının tetikleyici unsur olduğu tezini ileri sürmüştür (Weber, 2001). Weber'in Protestanlık ile kapitalizm arasında kurduğu ilişkiye benzer şekilde Baltacıoğlu da din ile toplumsal kalkınma arasında bir ilişki kurar (Güllü, 2015: 207). Toplumsal kalkınmanın dil, din ve sanattaki kalkınmadan, özellikle dindeki reformdan geçtiğini düşünür. Batı'daki Reform Hareketleri onun bu konudaki düşüncesinin temelini oluşturur. Özellikle Luther'in Hristiyanlık dini hakkındaki devrimsel düşünce ve pratiklerinin, toplumun kalkınmasındaki temel dinamik olduğunu ve bu tarihsel olgunun bizdeki kalkınmaya örnek olabileceğini iddia eder (Çelik, 2022: 260). Baltacıoğlu'nun dindeki reformdan kastının Kur'an-ı Kerim'in ana dile tercümesi olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü o, anlaşılamayan bir ibadet dilinin kul ile Allah arasında bir engel olduğunu düşünmektedir (Baltacıoğlu 1957: 57-58; 1966: 68). Ona göre Batı'daki kalkınmanın temeli ne demokrasi, ne sanayileşme ne de okullaşma ile başlamıştır. Batıdaki kalkınmanın temeli İncil'in ulusal dillere çevrilmesi ve bunun birbirini tetikleyecek şekilde edebiyatı, milli devleti, ekonomiyi ve en nihayetinde demokrasiyi doğurması olmuştur. Aynı sürecin bizde de olabileceğini, dolayısıyla dinde reform olarak söylem haline getirdiği Kur'an-ı Kerim'in tercümesini kalkınmanın ilk hareket noktası olarak görür (Baltacıoğlu, 1966: 68).

Baltacıoğlu'nun Kur'an-ı Kerim'in tercümesine ilgisi oldukça fazladır. Aslında onun Kur'an üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgisi vardır. *Allah* adlı eserinde, o zamana kadar yapılan Kur'an-ı Kerim tercümelerinin çoğunlukla yanlış olduğunu ve hatalar barındırdığını ifade ederek yeni bir Kur'an-ı Kerim meali yazma arzusunu dile getirir. Mevzubahis eserinde Kur'an'da Allah kavramını ele alarak bir nevi konulu tefsir çalışması yapmış ve Kur'an'daki Allah tasavvurunu açıklamaya çalışmıştır (Baltacıoğlu, 1954: 1). Onun, o güne kadar yapılmış olan Kur'an-ı Kerim çevirilerinin yanlışlarla dolu olduğu ve Kur'an-ı Kerim'i ancak felsefi alt yapısı olan bir kimsenin çevirebileceği iddiası (Baltacıoğlu, 1953: 43) Kur'an-ı Kerim tercümesi konusunda aşırı olan görüşleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte kendisinin yaptığı Kur'an-ı Kerim tercümesinde (Baltacıoğlu, 1966: 68) halkın konuştuğu dilden uzak, yoğun bir şekilde öz Türkçe kelimeler kullanarak aslında Kur'an-ı Kerim'in tercümesi konusunda yaptığı itirazlara daha sonra kendisi muhatap olmuştur.

Baltacıoğlu'nun yaptığı Kur'an-ı Kerim tercümesinden övgüyle bahsedenler olduğu gibi eleştirilenler de olmuştur. Bu eleştiriler özellikle Peyami Safa, Hasan Ali Yücel gibi dönemin

aydınları tarafından onun Kur'an-ı Kerim tercümesindeki ilmi zayıflığı ve yaptığı tercümenin bizzat Kur'an-ı Kerim yerine konulma endişesinden kaynaklanmıştır (İşler, 2000: 3170).

Kalkınmayı diğer faktörleri göz ardı ederek, sadece Kur'an-ı Kerim'in yeniden ve doğru bir şekilde tercüme edilmesi gibi tek bir olaya bağlaması, Baltacıoğlu'nun determinist ve indirgemeci bir yaklaşım içinde olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle o Batı toplumu ile içinde yaşadığı toplumun yapısal farklılıklarını göz ardı etmekte, her iki toplumun dini inanç ve kültüründeki temel ayrılıkları dikkate almamaktadır. İlerlemeyi tek bir faktöre bağımlı kılması dönemin koşulları altında geliştirdiği sığ bir söylemdir. Oysa kalkınma toplumun tüm vechelerini etkileyecek ve tek bir faktöre indirgenemeyecek kadar geniş boyutlara sahip olmayı gerektirir.

SONUÇ

Baltacıoğlu bir geçiş dönemi aydınıdır. Osmanlı'nın son dönemlerinden Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına kadar toplumsal değişim ve dönüşümü yakından takip etmiş ve bu konuda kitap ve makaleler yoluyla fikirlerini toplum ile paylaşmıştır. Bir geçiş dönemi düşünürü olarak Baltacıoğlu, toplumun geçirmiş olduğu dönüşümü yansıtmaya açısından önemli bir şahsiyettir. Henüz hayatta iken kendisi üzerine çalışmalar yapılmış, düşünceleri analiz edilmiştir. Baltacıoğlu eklektik bir sosyologtur. Bir yandan kökeni pozitivistlere dayanan Batıcı, laik görüşlere dayanırken, diğer yandan milliyetçi, muhafazakar değerlerin toplum için vazgeçilmezliğini savunmuştur. Baltacıoğlu'nun din hakkındaki görüşlerinin Durkheim'in toplumcu bakış açısı altında geliştiği ifade edilebilir. Din ile alakalı düşüncesinin temelinde dinde reform ve Kur'an'ın Kerim'in Türkçeye tercümesi yatar. Kur'an çevirileri üzerine yaptığı çalışmalarda, çevirilerde gördüğü yanlışlıklar ve öz Türkçeye uygun yeni bir çevirinin uluslaşma ve kalkınmaya katkısı üzerinde sıklıkla durmuştur. O, Kur'an-ı Kerim'in yapılan tercüme konusunda aşırıya varan derecede eleştirilerde bulunmuş fakat daha sonra kendi yapmış olduğu Kur'an-ı Kerim tercümesinde eleştirmiş olduğu hatalara kendisi düşmüştür.

Baltacıoğlu din ile milliyetçiliği ayrılmaz bir ikili olarak görmüş ve bu iki olgunun birbirini tamamlayan unsurlar olduğunu belirtmiştir. Toplumun milli bir şuur etrafında birleşmesinde dinin önemi üzerinde ısrarla durmuştur. Milli duyguların dinden beslendiğini, aynı zamanda dinin, mimari, sanat, dil gibi kültürel unsurlara sindiğini açıklamıştır.

İsmail Hakkı Baltacıoğlu toplumun kalkınması ve ilerlemesinin temelinde dinin önemli bir işlevinin olduğunu düşünür. Ancak bunun yolunun dinde reform olarak adlandırdığı Kur'an-ı Kerim'in yeniden öz Türkçe çevirisinden geçtiğini ifade eder. Ancak toplumsal gelişmeyi sadece Kur'an-ı Kerim'in yeni bir tercümesine indirgemesi ve diğer faktörleri ihmal etmesi determinist ve sığ bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Baltacıoğlu, İ. H. (1932). *Mürebtilere*. Sühulet Kütüphanesi.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1953). "Bakara Bölümünün Türkçesi Üzerine Düşünceler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/4, 43-59.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1953). "Kur'an Felsefesi Üzerine İnceleme". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1, 1-5.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1954). "Allah". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/3-4, 1-18.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1957). "Dine Doğru". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/1-4, 44-59.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1966). *Ziya Gökalp*. Yeni Matbaa.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1996). *Din ve Hayat*. Haz. Abdullah Özbek, Esra Yayınları.

- Bayraktar, Mehmet F. (1992). "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/36-38. TDV Yayınları.
- Berkes, N. (2012). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (18. Baskı) Yapı Kredi Yayınları.
- Bulut, R. (2022). "İslamcı Aydın Ömer Ferit Kam'ın Batılışma Anlayışı". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi*, 5/2, 443-457.
- Çelik, E. (2021). *Olağanüstü Durumlar Sosyolojisi ve Din*. M. Emin Çiftçi (Ed.), *İslâm Düşüncesinde Rahmet ve Musibet* (1. Baskı, s.117-136) içinde. Siyer Yayınları.
- Çelik, E. (2022). *Yüksek Eğitim Sisteminde Din Sosyolojisinin Yeri*. S. Kara ve S. Aybey (Ed.), *Klasikten Moderniteye Geçiş Bağlamında Türkiye'de Dini Eğitim* (1. Baskı, s.253-268) içinde. İlâhiyât Yayınevi.
- Çelik, E. (2023). *Çocuk, Suç ve Din İlişkisi*. Beyan Yayınları.
- Durkheim, E. (1995). *Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları*. (C. B. Akal, Çev.). (1. Baskı). Engin Yayıncılık.
- Er, İ. (1998). *Din Sosyolojisi*, Akçağ Yayınları.
- Giddens, A. (2000). *Sosyoloji*. (H. Özel-C. Güzel, Çev.), Ayraç Yayınevi.
- Gökalp, Z. (1982). *Makaleler VII*. Kültür Bakanlığı Yayınları, <https://www.ulkuyaz.org.tr/ziya-gokalp-dine-dogru/> adresinden 03 Ekim 2021 tarihinde alınmıştır.
- Güngör, M. (2008). "Çağının Önünde Koşan Bir Aydın: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu". *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4/1, 54-64.
- İşler, A. (2000). "İsmayıl Baltacıoğlu'nun Din Yolu Dergisi Özelinde Din Anlayışı". *International Social Sciences Studies Journal*, 6/66, 3166-3173.
- Kaçmazoğlu, H. B. (1999). *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar*. Birey Yayıncılık.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. (O. Akınhay-D. Kömürcü Çev.), Bilim ve Sanat Yayınları.
- Okumuş, E. (1999). *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*. İnsan Yayınları.
- Subaşı, N. (2004). *Gündelik Hayat ve Dinsellik*. İz Yayıncılık.
- Subaşı, N. (2014). *Din Sosyolojisi*, Dem Yayınları.
- Şimşek, A. (2021). "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu". *Atatürk Ansiklopedisi*. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ismayil-hakki-baltacioglu-1886-1978/?pdf=3574> adresinden 19 Mart 2024 tarihinde alınmıştır.
- Wach, J. (1957). *Sociology of Religion*. (8. Impression), The University of Chicago Press.
- Wallace R. A. ve Wolf A. (2015). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. (L. Elburuz-M. R. Ayas Çev.), (6. Baskı), Doğu Batı Yayınları.
- Weber, M. (2001). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. (T. Parsons trans.), (1. Published), Routledge Classics.

Çatışma beyanı

Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal kuruluş ile ilişkisi bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.